Distributed by :
Indian Books Centre
40/5, Shakti Nagar
Delhi-110007

SANSKRIT READER:

WITH VOCABULARY AND NOTES

BY

CHARLES ROCKWELL LANMAN, A.B. AND LL.D. (YALE),

WALES PROFESSOR OF SANSKRIT AT HARVARD UNIVERSITY

HONORARY MEMBER OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL AND OF THE SOCIÉTÉ ASIATIQUE AND OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF GREAT BRITAIN AND IRELAND. CORRESPONDING MEMBER OF THE KÖNIGLICHE GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN ZU GÖTTINGEN. FOREIGN MEMBER OF THE KÖNIGLICH BÖHMISCHE GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN. VICE-PRESIDENT OF THE AMERICAN ORIENTAL SOCIETY

SRI SATGURU PUBLICATIONS
INDIA

एवम् उक्तस् तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे मघवन् येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥१९॥
विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥२०॥
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिराद् इव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश् च सर्वशः ॥ २१ ॥
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण वलवृत्रनिषूदन ॥ २२ ॥
एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश् च साग्निकाः ।
आजग्मुर् देवराजस्य समीपम् अमरोत्तमाः ॥ २३ ॥
ततस् ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वैव चाब्रुवन् हृष्टा गच्छामो वयम् अप्य् उत ॥ २४ ॥
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भान् अभिजग्मुस् ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २५ ॥
नलो ऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छद् अदीनात्मा दमयन्तीम् अनुव्रतः ॥ २६ ॥
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर् भूतले स्थितम् ।
साक्षाद् इव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २७ ॥
तं दृष्ट्वा लोकपालास् ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर् विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २८ ॥
ततो ऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
अब्रुवन् नैषधं राजन्न् अवतीर्य नभस्तलात् ॥ २९ ॥
भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।

बृहदश्व उवाच ।

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैतान् परिपप्रच्छ कृताञ्जलिर् उपस्थितः ॥ १ ॥
के वै भवन्तः कश् चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तद् वो मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २ ॥
एवम् उक्ते नैषधेन मघवान् अभ्यभाषत ।
अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थम् आगतान् ॥ ३ ॥
अहम् इन्द्रो ऽयम् अग्निश् च तथैवायम् अपां पतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमो ऽयम् अपि पार्थिव ॥ ४ ॥
त्वं वै समागतान् अस्मान् दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५ ॥
प्राप्तुम् इच्छन्ति देवास् त्वां शक्रो ऽग्निर् वरुणो यमः ।
तेषाम् अन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६ ॥
एवम् उक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिर् अब्रवीत् ।
एकार्थं समुपेतं मां न प्रेषयितुम् अर्हथ ॥ ७ ॥
कथं नु जातसंकल्पः स्त्रियम् उत्सहते पुमान् ।
परार्थम् ईदृशं वक्तुं तत् क्षमन्तु महेश्वराः ॥ ८ ॥

देवा ऊचुः ।

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वम् अस्मासु नैषध ।

न करिष्यसि कस्मात् त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ९ ॥

बृहदश्व उवाच ।

एवम् उक्तः स देवैस् तैर् नैषधः पुनर् अब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथम् उत्सहे ॥ १० ॥
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनर् एवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्य् उक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ ११ ॥
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १२ ॥
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीम् इव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस् तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस् तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १४ ॥
ततस् ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस् तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १५ ॥
प्रशशंसुश् च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनम् अभ्यभाषन्त मनोभिस् त्व् अभ्यपूजयन् ॥ १६ ॥
अहो रूपम् अहो कान्तिर् अहो धैर्यं महात्मनः ।
को ऽयं देवो ऽथ वा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १७ ॥
न तास् तं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुम् अपि किं चन ।
तेजसा धर्षितास् तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १८ ॥
अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरम् अभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९ ॥
कस् त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।

प्राप्तो ऽस्य् अमरवद् वीर ज्ञातुम् इच्छामि ते ऽनघ ॥ २० ॥
कथम् आगमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २१ ॥
एवम् उक्तस् तु वैदर्भ्या नलस् तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतम् इहागतम् ॥ २२ ॥
देवास् त्वां प्राप्तुम् इच्छन्ति शक्रो ऽग्निर् वरुणो यमः ।
तेषाम् अन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २३ ॥
तेषाम् एव प्रभावेन प्रविष्टो ऽहम् अलक्षितः ।
प्रविशन्तं न मां कश् चिद् अपश्यन् नाप्य् अवारयत् ॥ २४ ॥
एतदर्थम् अहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच् छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २५ ॥

॥ इति नलोपाख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १ ॥
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किं चन ।
तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २ ॥
हंसानां वचनं यत्तु तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३ ॥
यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।

विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥४॥
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥५॥
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥६॥
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥७॥
विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि च मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥८॥
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥९॥
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ॥१०॥
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥११॥
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
वरणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥१२॥
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचो ऽब्रवीत् ।
समाप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥१३॥
देवेभ्यो ऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१४॥
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥१५॥

॥१६॥
ः ।
म् ॥१७॥
ता ।
॥
॥१९॥
॥२०॥
र ।
॥२१॥
।
॥२२॥
।
म् ॥२३॥
ा ।
॥२४॥
॥२५॥
॥२६॥

॥ अथ हितोपदेशः ॥

II.

श्रुतो हितोपदेशो ऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।
वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥
अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।
अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥
विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥
यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् ।
कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते ॥
मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः संधिरेव च ।
पञ्चतन्त्रात्तथान्यस्माद्ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ॥

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स भूपतिरेकदा केनापि पठ्यमानं श्लोकद्वयं शुश्राव ।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥
यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकता ।
एकैकमप्यनर्थाय किं पुनस्तु चतुष्टयम् ॥

इत्याकर्ण्यात्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्राननुष्ठानेनोद्विग्नमनाः स राजा चिन्तयामास ।

को ऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥
अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।
सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥

किं च । स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥

अपरं च। वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतैरपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणैरपि ॥
यस्य तस्य प्रसूतो ऽपि गुणवान्पूज्यते नरः।
धनुर्वंशविशुद्धो ऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥
हा हा पुत्रक नाधीतं सुगतैतासु रात्रिषु।
तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि ॥

तत्कथमिदानीमेते मम पुत्रा गुणवन्तः क्रियन्ताम्। यच्चोच्यते। यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा।
इति चिन्ताविषघ्नो ऽयमगदः किं न पीयते ॥

एतत्कार्याक्षमाणां केषां चिदालस्यवचनम्।
न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः।
अनुद्योगेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥

अन्यच्च। उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति को ऽत्र दोषः ॥
यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत्।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

तथा च। पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते।
तस्मात्पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

मूर्खो ऽपि शोभते तावत्सभायां वस्त्रवेष्टितः।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किंचिन्न भाषते ॥

एतच्चिन्तयित्वा स राजा पण्डितसभां कारितवान्। राजोवाच। भो भोः पण्डिताः। श्रूयताम्। अस्ति कश्चिदेवंभूतो विद्वान्यो मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनामनधिगतशास्त्राणामिदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः।

यतः। काचः काञ्चनसंसर्गाद्धत्ते मारकतीं द्युतिम्।
तथा सत्संनिधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥

उक्तं च। हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात्।
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाब्रवीत्। देव। महाकुलसंभूता एते राजपुत्राः। तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते।

यतः। नाद्रव्ये निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत्।
न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते बकः ॥

अन्यच्च। अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते।
आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः ॥

अतो ऽहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नीतिशास्त्राभिज्ञान्करिष्यामि। राजा सविनयं पुनरुवाच।
कीटो ऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः।
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम्। इत्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणो बहुमानपुरःसरं पुत्रान्समर्पित-

वान् । अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्प्रस्तावक्रमेण स पण्डितो ऽब्रवीत् ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

तद्भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि। राजपुत्रैरुक्तम् । आर्य । कथ्यताम् । विष्णुशर्मोवाच । शृणुत यूयम् । संप्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते ।

वनदशायामतिदुर्वृत्त आसम् । अनेकगोब्राह्मणमनुष्यवधान्मे पुत्रा अनेकशो मृता दाराश्च। सांप्रतं निर्वंशो ऽस्मि। ततः केनापि धार्मिकेणाहमुपदिष्टः। दानधर्ममाचरतु भवानिति। तदुपदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तो दयावांश्च कथं न विश्वासभूमिः । उक्तं च ।

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गो ऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु विद्यते ॥

मम चै[illegible]वालँ लोभविरहो येन स्वहस्तगतमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै [illegible]स्मै चिद्दातुमिच्छामि। तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकप्रवादो दुर्निवारः । यतः ।

गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥

मया च धर्मशास्त्राण्यधीतानि । शृणु ।

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।
दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥
प्राणा यथात्मनो ऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः ॥

अपरं च। प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥

अन्यच्च । मातृवत्परदारांश्च परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥